

Naturen som metaforfält

Jens Allwood

Vårt sätt att tänka och uppfatta omvärlden reflekteras ofta i de symboler vi använder. Detta gäller inte minst våra språkliga symboler. I språket kodifieras vad vi behöver kommunicera med andra människor, dvs företeelser som är viktiga för ett större antal människor i en viss kulturgemenskap. Naturen har alltid varit viktig för människor och finns därför symboliserad på en mängd olika sätt i språket.

Det man kanske först kommer att tänka på är helt enkelt vilka naturföreteelser det i olika språk finns ord för. Man har större behov av en nyanserad kommunikation om snö i Sverige än i Mellanamerikas djungler, och därför har svenskan 6 ord för olika snösorter (tö, slask, nysnö, skare, driva, snö) medan aztekspråket har ett enda ord för snö, is och kyla. På liknande sätt kan andra naturföreteelser som *växter* eller djur klassificeras olika beroende på tillgång, intressen och behov i en viss kulturgemenskap.

Studier av *semantiska fält*, dvs det sätt på vilket ett visst språk strukturerat ett visst begreppsområde, kan därför säga oss en hel del om hur man i en viss kultur känt behov av att dela upp någon viss del av naturen. Men man kan också undersöka begreppet natur självt. Gör man detta, finner man att begreppet innehåller flera olika dimensioner. I en undersökning av användningen av ordet natur i svensk press fann vi att ordet hade minst följande användningar:

- 1) Väsen essens
- 2) Totalitet, verklighet
- 3) Det som är opåverkat av människan
- 4) Det förutsägbara
- 5) Det okonstlade

I den första användningen blir begreppet natur relaterat till ordnande principer bakom tillvaron. Denna användning verkar också ha varit den vanliga hos grekerna när de kontrasterade *fysis* (verklighetens väsen) med *nomos* (det tillfälliga och konventionella). Begreppet kan här associeras med begrepp som *väsen*, *essens*, *beskaffenhet*, *art*, *slag*, *läggning*, *karaktär*, *anlag*, *fallenhet*, *konstitution*, *temperament*, *disposition*, *personlighet*, *påbrå*, *arv*, *drift*, *världsordning*, *tingens ordning*, *ursprung*, *instinkt*, *kynne*, *lynne*, *sinne*. Om man tillåter dessa principer en viss dynamik, blir begreppet

natur också associerat med begrepp som *alstring, utveckling, evolution, uppkomst, genes, tillkomst, tillblivande, tillväxt, urkraft, biologi, naturligt urval*.

I den andra användningen av *natur* tar vi steget från principer till resultatet av principernas verkan, dvs verkligheten själv och vi får associationer med begrepp som *skapelsen, världen, yttervärlden, allt, verklighet, universum, jorden, allmodern kosmos, materia, utsträckning, rymd, grundämne, element, ting, sak, soliditet, saklig, lekamlig, handgriplig, påtaglig, sinnlig, dödlig, köttslighet, oandlighet, opersonlighet*. Både i denna mening av natur och i den förra är människan en del av naturen och regleras av naturen. De naturliga principerna och den naturliga helheten omfattar människan. Möjligen står det andliga i människan utanför naturen.

I nästa användning, som verkar vara den vanligaste idag, förflyttas människan ut ifrån naturen och *natur* blir associerat med begrepp som *sceneri, landskap, land, vy, utsikt, panorama, skog, sjö, berg och hav*. Naturen betraktas inte längre som fundamentala principer bakom tillvaron eller tillvaron själv utan enbart som en del av tillvaron - ett objekt som är oberoende av människan men som människan kan närma sig för att njuta eller utnyttja.

I den fjärde användningen, som mest förekommer i formen *naturlig*, associeras naturen till *förutsägbarhet, enhetlighet, regel beständighet, konsekvens, precision, norm, typ, mönster, rutin, axiom*. Det är ganska uppenbart att denna användning är direkt relaterad till uppfattningen av naturen som ordningen bakom tillvaron.

Denna ordning gör vissa saker naturliga och förutsägbara och andra saker onaturliga och oförutsägbara.

Den femte användningen, som också mest framkommer i formen *naturlig*, associerar naturen med det *konstlösa, enkla, icke konstgjorda, naiva, enfaldiga, anspråkslösa, okonstlade, äkta*. Denna användning kan relateras till ett annat motsatspar, som grekerna använde i samband med naturen, nämligen *fysis* (verklighetens väsen, det ursprungliga) - *techne* (det konstgjorda, tekniken). Denna användning associerar i sin tur till naturen som det som är opåverkat av människan. Kontraster av typen *natur - teknik* gör det alltså möjligt att avlocka aspekter av begreppet natur, som när de renodlas tillräckligt långt leder till att en potentiell motsägelse etableras inom begreppet natur. Människan både hör och hör inte till naturen.

Inom vetenskapen har en kombination av innehållet i den första och den tredje användningen, dvs naturen som verklighetens ordning samt naturen som det som är oberoende av människans medvetna inverkan, varit en vanligt förekommande inspirationskälla. Detta kan märkas t ex i begrepp som *naturrätt, naturlig moral, naturliga språk, naturliga tecken, naturligt urval*; kanske även i begrepp som *naturligt tal, naturlig logaritm, naturlig deduktion, naturlig skala, naturlig strålning, naturlig sönderfallshastighet*. I begrepp som *naturreligion, naturfolk* och *naturmedicin* förskjuts betoningen mot något som är oberoende av civilisation och teknologi, medan i naturvetenskap och naturlag även människans "civiliserade" och teknologiska ingrepp

måste inkluderas. Vi ser alltså att liknande begreppsliga förskjutningar går igen i både vardagsspråk och mera vetenskapligt språk. Ordet *natur* står uppenbarligen för ett antal begreppsdimensioner av stor genomslagskraft i vår kultur.

Ett semantiskt fält av den typ jag här illustrerat ger således inte bara möjlighet till jämförelse mellan olika kulturers sätt att klassificera företeelser i naturen utan också till relativt djupgående undersökningar av kulturellt viktiga språkliga symboler som ordet *natur*.

Men det är inte enbart genom enskilda ord och uttryck som vi symboliserar våra uppfattningar om naturen i språket. Vi gör det också genom standardfraser av oftast metaforisk karaktär. Metaforen tycks vara ett av våra bästa symboliska medel för kreativ tankeverksamhet. Genom metaforen kan vi på grundval av analogi och likhet bli varse nya aspekter av verkligheten, se struktur där vi tidigare ingen såg, skapa nya begrepp och utvidga gamla. Se vidare Scheffler (1979).

Förhoppningsvis sker emellertid inte metaforbildningen slumpvis utan är beroende av egenskaper hos det mänskliga tänkandet och hos det verklighetsområde, som utgör basen för metaforen. Ett studium av hur naturföreteelser utnyttjas språkligt kan därför ha en hel del att lära oss om hur vi idag uppfattar och i det förgångna har uppfattat naturen.

Inom skandinavisk kultur har naturmetaforen sedan lång tid spelat en viktig roll. De s k *kenningarna* i vikingatidens skaldedikter byggde ofta på mytmaterial i förening med naturen. Så t ex blev *skeppet - havets häst*, *havet - fiskens väg* eller *kvinnan - guldets träd*, *guld - ormens läger*, *ormen - ljungens fisk* och *kvinnan* slutligen därför *ljungens fisks lägers träd*. Se Alving-Hasselberg (1963).

Går vi tillbaka till vår egen tid finner vi naturmetaforer inom snart sagt varje verksamhet från vetenskap till vardagsliv. Inte minst brukar det mänskliga samhället självt beskrivas metaforiskt som en organism, en kropp eller en trädgård (Kozinsky 1979).

Men det är inte bara så att naturmetaforerna är mycket vanligt förekommande. De hänför sig också till nästan alla naturföreteelser både i den del av naturen som är beroende av människan och i den del som är oberoende av människan. Jag kommer i det följande endast att behandla den del av naturen som ses som relativt oberoende av människan, dvs djuren, växterna, jord, berg, mineral, metaller, luft, vatten, eld, väderlek, årstider, dygnsrytm och himlakroppar. Däremot kommer inte metaforer som bygger på tiden och rummet att behandlas.

I vad som kommer inte någon större skillnad att göras på liknelse och metafor, eftersom det kan hävdas att den viktigaste skillnaden mellan dem är att liknelsen explicit uttrycker det, som på ett mera komprimerat och implicit sätt används i en metafor, dvs en jämförelse mellan två fenomen. Detta leder till att man kan hävda att metaforen är starkare än liknelsen, dvs en metafor inom ett visst område implicerar en liknelse inom samma område, *att vara lejon* implicerar *att vara som ett lejon*. Kognitivt kan därför

metaforen sägas vara en förtätning och förstärkning av liknelsen, som ibland leder till delvis nya begreppsliga dimensioner.

A. *Metaforer som grundas på djur*

Om vi börjar med djurriket, den del av naturen som kanske ligger närmast människan, finner vi att djur i oerhört hög utsträckning används för att gestalta, exemplifiera och karikera mänskliga psykiska egenskaper. Detta görs ofta i form av explicita liknelser som konventionaliserats i en kultur och som kan variera från språksamfund till språksamfund. I viss utsträckning har dock dessa liknelser sin grund i gemensamma kulturarv som Aesops fabler, vilket innebär att en del av dem återfinns på de flesta språk inom den västerländska kultursfären. *Listig som en räv* kommer t ex igen på engelska *sly as a fox* och spanska *astuto como un zorro*, medan ett djur som hunden används delvis olika på de tre språken: *trogen som en hund* (svenska) *as sick as a dog* (sjuk som en hund, engelska) och *solo como un perro* (ensam som en hund, spanska).

Nedan följer nu några av de sätt som vi på svenska standardmässigt använder djurliknelser eller djurmetaforer på. Till att börja med kan vi konstatera att djurriket som helhet knappast ses positivt - adjektiv som *djurisk* och *bestialisk* används närmast för att beteckna grymhet. Vi kommer sedan till de mera specifika djurliknelserna och djurmetaforerna. och börjar med sådana som direkt betecknar mänskliga utseenden och beteenden.

Utseenden: harmynt, kobent, hästsvans, örnnäsa, höknäsa

<i>Beteenden:</i>	<i>tigersprång</i>	(i volleyboll)
	<i>gåsmarsch</i>	
	<i>uggla</i>	(sitta och hänga)
	<i>älga</i>	(springa med långa kliv)
	<i>torska</i>	(åka fast)
	<i>kalva</i>	(kräkas eller som i kalvande glaciär)
	<i>tupplur</i>	(liten sömn)
	<i>tuppa av</i>	(svimma)
	<i>grodman</i>	(en som yrkesmässigt dyker)
	<i>få gåshud</i>	(skinnet knottrar sig)
	<i>tiga</i>	som en mussla
	<i>prata</i>	som en papegoja
	<i>snattra</i>	som gäss
	<i>kackla</i>	som en höna
	<i>skratta</i>	som en skata
	<i>ryta</i>	som ett lejon
	<i>tjatträ</i>	som en apa
	<i>väsa</i>	som en orm
	<i>slingra</i>	sig som en mask

Om vi sedan går vidare till mera *psykiska och sociala-egenskaper* finner vi en oerhörd rikedom på djurliknelser. Vi börjar med att studera de djur människan lyckats tämja:

<i>Dumhet:</i>	<i>dum som ett får, en åsna, en gås, en höna, fårskalle, åsna, fåraktig, hönshjärna, känna sig som en åsna, åsnebrygga, dum som ett ägg, ett fä, en torsk</i>
<i>Envishet:</i>	<i>envis som en åsna</i>
<i>Opålitlighet:</i>	<i>åsnspark</i>
<i>Olösligt problem:</i>	<i>hönan eller ägget</i>
<i>Dålighet:</i>	<i>något i hästväg</i>
<i>Slöseri:</i>	<i>kasta pärlor för svin</i>
<i>Lösaktighet:</i>	<i>en riktig bock, nattfjäril, torsk (kund hos prostituerad)</i>
<i>Förföljd:</i>	<i>syndabock, hackkyckling</i>
<i>Otacksamhet:</i>	<i>skåda given häst i munnen</i>
<i>Högmod:</i>	<i>sätta sig på sina höga hästar, stolt som en tupp</i>
<i>Fetma:</i>	<i>fet, tjock som e gris</i>
<i>Dålig karaktär:</i>	<i>rötägg, svinaktig, sviniös, en riktig fähund</i>
<i>Smuts:</i>	<i>smutsig som en gris, grisa ner, svina ner, lortgris, grisig</i>
<i>Lögnaktighet:</i>	<i>ljuger som en häst travar</i>
<i>Brist på initiativ & nyheter:</i>	<i>kulturell ankdam</i>
<i>Falsk nyhet:</i>	<i>anka</i>
<i>Otrivsel:</i>	<i>ett hundliv</i>
<i>Ofarlighet:</i>	<i>Det är ingen ko på isen.</i>
<i>Omild stark behandling:</i>	<i>hästkur</i>
<i>Felbedömning:</i>	<i>sätta bocken till trädgårdsmästare</i>
<i>Ilska och irritation:</i>	<i>arg som ett bi, horn i sidan, visa klorna, ha en gås oplockad med någon</i>
<i>Trohet:</i>	<i>trogen som en hund</i>
<i>Fromhet:</i>	<i>from som ett lamm</i>
<i>Ysterhet:</i>	<i>yster som en hingst, kalv</i>
<i>Gott minne:</i>	<i>minne som en häst, plugghäst</i>
<i>Styrka:</i>	<i>stark som en björn, oxe</i>
<i>Snabbhet:</i>	<i>snabb som en hingst, antilop</i>
<i>Initiativ:</i>	<i>ta tjuren vid hornen</i>

De mera vilda djuren förknippas med följande egenskaper:

<i>Glädje:</i>	<i>glad som en lax, lärka</i>
<i>Pigghet:</i>	<i>pigg som en mört</i>
<i>Lugn:</i>	<i>inte röra en fena</i>
<i>Frihet:</i>	<i>fri såsom fågeln, fågelfri</i>
<i>Trivsel:</i>	<i>som fisken i vattnet</i>
<i>Kvickhet:</i>	<i>kvick som en vessla</i>
<i>Flit:</i>	<i>flitig som en myra</i>
<i>List:</i>	<i>listig som en räv, politiskt rävspel, gammal räv ,räv bakom örat</i>

<i>Svårighet:</i>	<i>svårtfjällad fråga</i>
<i>Intresse:</i>	<i>nappa på kroken</i>
<i>Klokhet:</i>	<i>klok som en uggla, hala något</i>
<i>Inflytande:</i>	<i>spindeln i nätet</i>
<i>Mod:</i>	<i>modig som ettlejon</i>
<i>Exhibitionism:</i>	<i>modelejon, kongresslejon, linslus</i>
<i>Storlek:</i>	<i>stor som en elefant</i>
<i>Uppkäftighet:</i>	<i>näbbig</i>
<i>Oförsiktighet:</i>	<i>väcka den björn som sover</i>
<i>Hunger:</i>	<i>hungrig som en varg</i>
<i>Litenhet:</i>	<i>liten som en mus</i>
<i>Tystnad:</i>	<i>tyst som en mus</i>
<i>Ensamhet:</i>	<i>ensamvarg</i>
<i>Fattigdom:</i>	<i>fattig som en kyrkråtta</i>
<i>Halhet:</i>	<i>hal som en ål</i>
<i>Lätthet:</i>	<i>lätt som en fjäder</i>
<i>Mallighet:</i>	<i>mallgroda</i>
<i>Inställsamhet:</i>	<i>smilfink</i>
<i>Feghet:</i>	<i>feg som en hare, räddhare,, harig, ta till hotvärjan</i>
<i>Ångerköpthet:</i>	<i>släta över med hartassen</i>
<i>Obetänksamhet:</i>	<i>göra någon en björntjänst</i>
<i>Omedvetenhet:</i>	<i>strutsmentalitet</i>
<i>Rigiditet:</i>	<i>förpuppad</i>
<i>Ombytlighet och instabilitet:</i>	<i>dagsslända, kameleont, politisk amöba</i>
<i>Klumpighet:</i>	<i>elefant i en porslinsbod</i>
<i>Tillgjordhet:</i>	<i>apa sig, teaterapa</i>
<i>Fulhet:</i>	<i>skräcködlor, gammal skata, skapt som en nors</i>
<i>Girighet:</i>	<i>gama åt sig</i>
<i>Tjuvaktig:</i>	<i>tjuvaktig som en skata</i>
<i>Dålighet:</i>	<i>pyton, smaka, lukta apa</i>
<i>Fylleri:</i>	<i>full som en alika, fyllekaja</i>
<i>Oro:</i>	<i>fjärilar i magen</i>

Vi ser alltså att det finns en slående skillnad mellan de rätt negativa egenskaper, som både när det gäller utseende, beteende och psykiska egenskaper *förknippas* med husdjur, och de rätt positiva egenskaper, som förknippas med vildare, otämjda djur. De undantag som finns på husdjurssidan är antingen inte helhjärtat positiva som *att vara förföljd, fromhet, ysterhet, trohet* och *gott minne* eller inte undantagslöst förbehållna husdjur som i fallen *ilska, styrka, snabbhet* och *initiativförmåga*. Inte bara oxar är ju starka utan även björnar, och snabbhet finns förutom hos hingstar hos antiloper. Hästens positiva egenskaper balanseras för övrigt av uttrycket *något i hästväg*. Vidare kan man säga att uttryck som *visa klorna* och *att ta tjuren vid hornen* lika gärna kan gälla vilda djur som husdjur. Allmänt gäller att medan husdjuren så gott som undantagslöst förknippas med åtminstone någon negativ egenskap, majoriteten av de vilda djuren förknippas med positiva egenskaper.

Det ser alltså ut som om vi i svensk kultur går in för att nedvärdera de djur vi är närmast associerade med, och kanske denna nedvärdering i sin tur kan bidra till att för oss motivera vår på många sätt ganska grymma behandling av dessa djurarter. Den negativa värderingen slätar på något sätt över vår behandling av husdjuren och tillåter oss att fortsätta.

Om vi sedan studerar de icke tama djuren, finner vi att många bland den minoritet av dessa som råkat illa ut också ofta är nära associerade med människan - musen, råttan, haren, apan, skatan, medan pytonormen, grodan, björnen, skräcködlan, gamen, kameleonten och amöban är oberoende av människan. Vi vill kanske inte bara motivera vår dominans utan också klart markera gränsen mellan det mänskliga och de övriga djuren genom att nedvärdera de djur som vi haft mest kontakt med. En sådan gränsmarkering är kanske nödvändig, eftersom det faktum att så många mänskliga egenskaper kunnat uttryckas med djurliknelser visar att vi har lätt att se samband mellan oss och djuren när det gäller både beteende och psykiska egenskaper - något som i sin tur skulle kunna hota det berättigade i vår dominans av de andra djuren.

Förutom det stora antal djurmetaforer som handlar om mänskliga egenskaper, finns ett litet antal Uttryck av i viss mån annan karaktär.

Ett litet antal uttryck hänför sig till, djurens boplatser, t ex *kupa*, *stack*, *stia*, *näste*, *lya*, *håla*, som alla lånats in i olika sammanhang för att beteckna mänskliga boplatser. Särskilt de tre sista har kommit att användas ofta; håla och näste i betydelsen plats av mer eller mindre skum karaktär och lya i betydelsen liten ombonad lägenhet.

Uttrycken *hästlängd*, *fågelperspektiv*, *grodperspektiv*, har alla att göra med rumsliga aspekter på verkligheten. Uttrycket *vita gäss* är en metafor inom naturen från gäss till vågor, medan slutligen uttryck som *den ryska björnen*, *den engelska bulldogen* för oss tillbaka till mänskliga egenskaper igen. Det samma gäller på ett komplicerat sätt ett uttryck som *pudelns kärna* (det väsentliga), som härstammar från Goethes Faust - det enda uttryck som här medtagits, där en klar litterär källa kan utpekas, vilket i sin tur talar för hur lättillgängliga naturmetaforer är och har varit i vår kultur.

B. Metaforer från västriket

Ett annat område som flitigt utnyttjas för metaforbildning är växtriket. Precis som med djurriket hittar vi här, fast inte i lika stor mängd, liknelser och metaforer som uppmärksammar mänskliga utseenden, beteenden och psykiska egenskaper.

Utseende: *blomkålsöron, potatisnäsa, morotsfärgat hår, äppelkindad, persikohy, buskiga ögonbryn, blåklocka (blåmärke), liljekullar*

Beteende: *vaja som ett rö*
 darra som ett asplöv
 hög som en fur

*rak rom en fura
smal som en vidja
blomstra av hälsa
vacker, skön som en ros
bli pionröd (rodna)*

Psykiska egenskaper:

vara ärtig: (kvick, snabb, käck, snygg)
känna sig visnen: (sjuk, dålig)
vara omogen: (icke färdig)
vara grön: (oerfaren)
vara mossig: (föråldrad, urmodig)
vara ett nöt: (dum)
ogräs: (mindervärd person)
vara rotlös: (utan fast hemvist)
vara ett blåbär: (nybörjare, nolla)
vara liljlevit: (oskyldig)
komma på grön kvist: (bli rik)
dra sitt strå till stacken: (vara hjälpsam, samarbetsvillig)
blomma upp: (bli pigg, frisk)
sa sin vildhavre: (vara sexuellt vidlyftig)
busfrö: (bråkmakare)
bita i gräset: (ge upp)
vända ut taggarna: (vara irriterad)
sticka huvudet i busken, buskablyg: (vara omotiverat omedveten, förlägen)
kärnfrisk, kärnsund, frisk som en nötkärna: (verkligen sund, frisk)
råbarkad sälle: (person utan känslighet och svaghet)
bita i det sura äpplet: (foga sig i, vara anpassningsbar)
blyg som en viol
sur som en citron
fräsch som en nyponros

I växtriket precis som i djurriket är alltså de mänskliga egenskaperna det populäraste området för metafor och liknelse.

Men två skillnader är att det finns mycket färre växtmetaphorer än djurmetaphorer av denna typ rent kvantitativt sett, och att det inte heller tycks göras någon klar skillnad mellan "tämjda", odlade växter och vilda växter beträffande vilka mänskliga egenskaper som representeras. För att använda den tidigare givna förklaringen så har vi kanske inte samma behov av att distansera oss ifrån och motivera vår dominans av växter som av djur.

När det gäller växter finns det också ett stort antal uttryck, som inte direkt kan föras tillbaka på mänskliga egenskaper. Istället är det ofta frågan om att använda ett växtperspektiv för att åstadkomma beskrivningar av processer inom olika områden,

Där man kan gestalta företeelser som växter som odlas som frö, som slår rot, växer, mognar och bär frukt, blommor, skördas och vissnar och/eller multnar. På liknande sätt kan ett växtperspektiv användas för att fånga strukturella drag i en företeelse. Det är här ofta växtens uppbyggnad som är utgångspunkten. Nedan följer först några av möjligheterna i växandet som processmetafor:

1. *Frö:* vara ett frö till missnöje, frö av tvivel, busfrö, korn av sanning
2. *Odla:* odla ett intresse, gödsla med pengar
3. *Rot:* roten till det onda, gräsrötter, ha sina rötter, rotlös, roten (ett ords grundform, räkneterm)
4. *Växa:* missnöjet gror, växer, växa upp som svampar ur marken, växa som ogräs, spirande hopp, uppväxt, vuxen
5. *Mogna, bära frukt:* omogen, mogna, grön, bära frukt, fruktbar marknad
6. *Knoppas, lövas och blomma:* komma på grön kvist, gren och skott på socialismens träd, blomma upp, blomstra av hälsa, blomman av sin ungdom, blomstringstid, blomstrande ekonomi, tider, vända ut taggarna
7. *Skörd:* skörda vinster
8. *Vissna, multna:* vissen, mossig

Detta betraktelsesätt är oerhört produktivt och vi möter dagligen nya användningar av växandet som processmetafor. Vi kan t ex utan större svårigheter acceptera och kanske förstå uttryck som *frö till en bok* eller *matematikens fruktbarhet*.

Vidare verkar det finnas vissa växter som lättare och oftare än andra har tjänat som utgångspunkter för metaforer och liknelser. Sådana växter är i Sverige träd, frukter och nötter. För alla dessa växter har utbildats ganska omfattande metaforfält.

Buskar: buskiga ögonbryn, risigt problem, snårigt problem, ris och ros (kritik och beröm), undervegetation (skumma affärer), ett ogenomträngligt problem

Träd och trädsamlingar: gren och skott på socialismens träd, komma på grön kvist, råbarkad, lövtunn, bokens blad, trafiken stockar sig, trädidiagram med grenar och löv, folkstam, ättens stamträd, skog av händer, dra åt skogen, gå åt skogen, inte se skogen för alla träden, storstadsdjungel, asfaltdjungel, djungelns lag, paragrafdjungel, groggvirke, trafikstockning.

Fruktar och nötter: ett nöt, problemet i ett nötskal, en svår nöt att knäcka, ett elektronskal, sakens kärna, pudelns kärna, atomens kärna, kärnfysik, kärnbetydelse, kärnsats, kärnminne, kärnsund, kärnfrisk

Särskilt *träd, frukter och nötter* verkar ha appellerat till vår förmåga att se struktur med *kärnan* och *trädet*s stam eller *rot* som centrala organiserande element. Men vi använder också buskar, träd, frukter och nötter för att metaforisera svårigheter med att lösa problem. Vägen till kärnor och stammar kan vara risig och ogenomtränglig.

Vid sidan om träd, frukter och nötter finns också *fältet* som strukturmetafor. Denna metafor används i många vetenskaper, t ex *magnetfält* eller *semantiskt fält*.

Som rest blir det slutligen kvar några växtmetaforer, som inte givit upphov till några "mera vidsträckta metaforfält" ännu:

smultronställe (ett ställe som passar många behov)

blommor och bin (sexualia i allmänhet)

tulipanaros (sammansättning som ej fungerar)

C. Metaforer som grundas på jord, berg, mineraler och metaller

Förutom djur och växter tycks de fyra elementen jord, vatten, luft och eld utgöra en god bas för metaforer och liknelser. När det gäller *jord och berg* hittar vi t ex följande:

Jordnära

jordbunden

komma ner på jorden

förslaget föll i god jord (väl mottaget)

träsket (dekis)

rena dyngan (dålig kvalitet)

gungfly, farlig, osäker mark (otrygghet)

lavinartat bifall

jordskredsseger

stenöken (trist storstad)

idéernas utmarker

bergsäkert

bergfast övertygelse

stenhård motståndare

hård som flinta

kursen dalar

blindskär (oförutsett, onödigt hinder)

vulkanutbrott (ilska)

kristallklar

utkristallisera sig, kristallisera

Som när det gällde växter och djur finner vi alltså vissa psykiska tillstånd, och det är snarast dessas *konkretion* och *styrka* som jord- och bergmetaforerna fäster uppmärksamheten på. Vidare finns växtperspektivet fortfarande indirekt med i bilden genom att det fruktbara - *falla i god jord* - kontrasteras mot det ofruktbara och sterila - *stenöken*.

Fortsätter vi sedan och studerar mineraler och metaller, finner vi bl a följande exempel:

hård som järn, stål
vilja, muskler, hälsa av järn, stål
järn i elden (vara inblandad)
smida medan järnet är varmt (göra något i rätt tid)
ta sig ett järn (ta en sup)
ge järnet (gasen i botten)

lova guld och gröna skogar
trogen som guld god som guld
mitt lilla gull, gullig
hjärta av guld
inte allt som glimmar är guld
tala är silver, tiga är guld
blytung, bly i ådrorna
kvicksilver i kroppen

Det är tydligt att de två metallerna järn och guld har bildat basen för två produktiva metaforfält, där det som bygger på järn har att göra med styrka och tuffhet, medan det som grundas på guld handlar om det beständigt värdefulla. Bly och kvicksilver finns också med och används för att uppmärksamma tyngd resp livlighet i en företeelse men tycks inte ha varit lika produktiva som järn och guld. *Gull* och *gullig* har kanske en något tveksam status, eftersom den metaforiska betydelsen här kombineras med en uttalsförändring, vilket gör att de två uttrycken utgör nya ord.

D. Metaforer som grundas på vatten, luft och eld

Nästa element är vattnet, och här finns ett rikt uppbåd av metaforer:
inspiration sinar

ta sig vatten över huvudet (ta på sig för svår uppgift)
lägga näsan i blöt (omotiverad nyfikenhet)
kasta yxan i sjön (ge upp)
ute på hal is (vara i fara)
ingen ko på isen (ingen fara)
vara under isen (på dekis)
torr, torris (tråkig, utan liv)
frisk som en källa, källa till förtret
daggfriskt leende
porlande skratt
floder av tårar
översvallande mottagande
talflöde
tal, tårar, skratt väller fram
tala flytande
ström av ord

*uppsjö av frågor
förhandlingar strandar
protestvåg
staden översvämmas av turister
penningflöde
elektrisk ström
ljud- och ljusvågor
forsa fram
rinna ut i sanden (inte bli av)
dunsta (försvinna)
dyka upp
kokande vrede, vreden svalnar*

Vi ser att de första uttrycken använder (en människas) belägenhet i förhållande till vatten eller is för att uppmärksamma någon sorts besvär. Vatten och is förbinds med fara.

Men som vi ser av de följande exemplen, så kan vatten och vattenflöde också användas som en processmetafor och blir därigenom en konkurrent till växandet.

Precis som för växande kan vi urskilja olika stadier hos ett vattenflöde som kan användas metaforiskt.

<i>Källan:</i>	<i>källa till förtret, källhänvisning</i>
<i>Flödet börjar:</i>	<i>frågans upprinnelse, tal, tårar, skratt väller fram, ström av ord, pengar, flytande tal, bilarna forsar fram</i>
<i>Flödets karaktär:</i>	<i>ljus- och ljudvåg, översvallande mottagande, kokande vrede, elektrisk ström, porlande skratt</i>
<i>Flödet upphör:</i>	<i>pengarna sinar, vreden svalnar, planen rinner ut i sanden, en person dunstar</i>

Tal, tårar och skratt verkar vara speciellt lätta att beskriva med denna typ av metafor. Men den finns i många andra sammanhang också, t ex i nationalekonomins modeller av hur penningmedel rör sig eller i fysikens teorier om elektrisk *ström* eller *ljud- och ljusvågor*. En speciell möjlighet att använda vattenrörelse som processmetafor ges av vatten som uppvärms, kokar och svalnar. Denna typ av processmetafor kommer mest till användning för att beskriva vissa känslor som ilska och kärlek.

Vatten kan också uppmärksammas p g a sin volym, vilket kommer fram i uttryck som *hav av okunnighet* och *oceaner av kärlek* eller p g a sin förmåga att föra med sig material: *urvattna ett förslag*. Bäckar och åar ligger bakom en del metaforer:

*Gå över ån efter vatten
Många bäckar små blir till en stor å.
Floden rinner ner till havet*

Slutligen kan vi *bryta isen*, dvs sätta igång ett samtal och bli *sjövilla*.

Luftmetaforerna är inte lika talrika som de som hänför sig till vatten och är svåra att avgränsa från de väderleks- och årstidsmetaforer som behandlas nedan. Luft kan precis som vatten användas för att markera kvantitet: *skyhöga räntor, himmelsvida skillnader*. Ofta används luftmetaforer för att karakterisera graden av stringens och realism hos t ex ett argument: *luftigt argument, luftslott, uppe i det blå, dimmig uppfattning, klar tanke*. Men vi har också metaforer som *atmosfär* (stämning), *spektrum av begrepp* och *stark personlig utstrålning*.

Precis som vattenflöde och växande är elden en process och har kunnat användas som processmetafor speciellt med avseende på mänskliga känslor av det mera intensiva slaget. Vi får liksom med växandet och vattenflödet ett metaforfält från tändandet av elden till dess uppflammande och slocknande.

*Tända på någon, något (bli entusiastisk för)
entusiasmen, ilskan, kärleken flammade upp
elda upp sig (bli upprörd)
ryktet spred sig som en löpeld
het, brinnande kärlek
glödande kärlek, hat
hatet ligger och pyr
vreden, kärleken slocknar
entusiasmen falnar*

Eldmetaforen kan även utsträckas till förmågan att få intensiva känslor: *eldsjäl, vara eldig, ha eldiga känslor*. Till elden som process bör även röken räknas in (*ingen rök utan eld*) med metaforer av typ *gå upp i rök, inte se röken av någon, något*. Man kan också notera att eldmetaforen kan förbindas med vattenflödesmetaforen. Steget från *kokande vrede* till *het, uppflammande vrede* är inte långt.

E. Metaforer som grundas på väderlek, årstider, dygnsrytm och himlakroppar

Bland väderleksmetaforerna börjar vi med ett nederbördsmetaforfält innefattande regn, skur, hagel, dugg (och t o m blix) som används för att karakterisera företeelser, som uppträder snabbt och upprepat i relativt stor kvantitet:

*en skur av slag, ovet
regna glåpord, kyssar
idéer, slagord duggar tätt
ovett, frågor haglar
nyheten slog ner som en blix från en klar himmel*

Ett annat fält utgår från molnbildning som varsel för storm och oväder och används för att överföra denna varnande, varslande innebörd på något annat fenomen:

*se ut som ett åskmoln
surmulen uppsyn
politiska orosmoln
mulnande framtidsutsikter
det ser mörkt ut för honom.*

Ett tredje fält utgår från stormen och utnyttjar dels stormens intensitet och kraft och dels dess karaktär av process:

*lugnet före stormen
ta med storm
storma en fästning
stormig diskussion, kärleksaffär
stormande, orkanartat bifall
lyssnar-, tittarstorm*

Vinden utgör basen för ett fjärde fält bland väderleksmetaforerna. Metaforerna här utgår ofta från vindens snabbhet, styrka och riktning och används för att beskriva processer, som kan ges sådana drag. Vinden ger därför tillsammans med stormen ytterligare möjligheter till nya processmetaforer utöver dem vi redan sett ovan, och precis som hos de tidigare processmetaforerna kan vi finna vindmetaforer från de första vindilarna till dess att vinden mojar:

*en ilning av fruktan
blåsa upp till strid
åka på en blåsning, blåsa någon (bli lurad resp lura någon)
blåsa förbi (skynda förbi)
känna sig urblåst, vara blåst (hopplös, dum)
frisk som en vårvind
snabbt som vinden, vindsnabb, ilsnabb
driva vind för våg
politisk vindkantring
vänstervind
vind i seglen (fylld av kraft)
segla i medvind, motvind (gå bra, dåligt för någon)
vindflöjel, vända kappan efter vinden (opålitlig)
stridslusten, humöret mojar*

Vi återvänder sedan till nederbörd och finner att dimma, snö och kyla kan användas om sinnessillstånd: *känna sig dimmig, ha en dimmig uppfattning, vara insnöad* (vara gammalmodig utan nya idéer), *snöig film* (konstig men ganska bra), *snövit oskuld, isande tystnad, iskall känsla, kallsint, kyligt mottagande*. Att snö brukar följas av tö kan också användas direkt som i *det som döljs i snö kommer upp i tö* eller mera indirekt som i *politiskt töväder, politisk islossning* för att beteckna förändring från något sämre till något bättre.

De väderlekstillstånd vi hittills studerat har alla haft en för människan mindre behaglig karaktär. Detta har lett till att de ofta om än inte alltid legat till grund för metaforer med en viss negativ innebörd. Vi avslutar därför med metaforer, som bygger på sol och värme. Symptomatiskt nog finns inte särskilt många av dessa: *varma känslor, varmt mottagande, hett åstunda, soligt temperament, liten solstråle* (glädjespridare), *skina som en sol* (vara glad, nöjd).

Nära relaterade till väderleken är de periodiska växlingarna i naturen - årstider, natt och dag, ljus och mörker. Årstiderna utgör i vår kultur basen för ytterligare en typ av processmetafor, som på många sätt är relaterad till växtmetaforen. Vår och sommar står för ungdom, nytt liv och vuxen verksamhet medan hösten och vintern står för ålderdom och slut på livet. Denna olikhet i värderingen av årstiderna reflekteras också i metaforerna:

*I vår ungdoms fagraste vår
Det blir alltid en vår igen.(Det finns fortfarande hopp.)
Det våras för någon, något
ålderns höst
övervintrande nazist
politiskt töväder*

På liknande sätt värderas dagen högre än natten och ljuset högre än mörkret:

*Vacker som en dag
vädra morgonluft
morgonstund har guld i mun
det ljusnar för liberalismen
i tidernas morgon
mörka århundraden, framtidsutsikter
nattsvart mörkermän
mörkrens gärningar*

Bakom de periodiska växlingarna i naturen finner vi slutligen vårt förhållande till andra himlakroppar. Även dessa uppmärksammas i någon mån i metaforer. Det faktum att himlakropparna är klotformiga uppmärksammas t ex i metaforer som *planeten* (huvudet) och *måne* (flint), medan valda delar av astronomisk teori ligger bakom ett uttryck som *satellitstater*. Ett metaforfält som haft en viss produktivitet är det, där himlakroppars rörelse och strålgans används för att tala om mänsklig begåvning och karriär:

*ett stjärnskott
en ny stjärna har fötts
kometkarriär
en stjärna
en komet
strålände, lysande, bländande begåvningar och prestationer
stark utstrålning*

De två sista typerna av uttryck kan också förbindas med det fält som omger solen som centrum för värme och positiva kvaliteter: *skina som en sol, solklar fördel, stark utstrålning*.

F. Naturmetaforer och vetenskap

De metaforer som hittills behandlats har i stort sett alla härrört från vardagsspråket, men metaforer är inte förbehållna vardagsspråket utan finns också i vetenskapligt språk. I själva verket torde metaforen vara ett oundgängligt inslag i allt kreativt och nyskapande tänkande. Se Oppenheimer (1956). Analogin och metaforen gör det ju möjligt att uppmärksamma något nytt genom att förankra det i något redan känt för att så småningom utbilda en ny och självständig innebörd. Detta tillvägagångssätt har den fördelen att det kreativa inte blir totalt nytt och därmed kanske obegripligt. Metaforen blir en produkt av interaktion mellan det som utgör dess bas och det nya sammanhang basen sättes in i. Se Black (1962). Genom abstraktion uppmärksammas vissa av basens egenskaper. Dessa egenskaper förändras sedan så att de kan få en precisering och specificering, som gör dem relevanta i ett nytt sammanhang. Eftersom metaforens bas är utgångspunkten för förståelsen av det nya fenomenet, utgör denna särskilt i början men även senare för dem som lär sig metaforen för första gången ett starkt styrande element, som man kan falla tillbaka på när oklarhet eller vaghet uppstår.

Metaforen kan därför i viss utsträckning komma att utsättas för kontinuerlig nytolkning av dem som lär sig språket, vilket i sin tur kan få positiva effekter på kreativitet men negativa effekter på förståelse.

När det gäller naturmetaforer har dessa varit av relativt stor betydelse för den vetenskapliga begreppsbyggnaden. Särskilt har man använt sig av process- och strukturmetaforer. Inom fysiken har vi t ex strukturmetaforer som *elektronisk, atomkärna, kärnfysik, gravitationsfält och fältteori, magnetfält* och processmetaforer som *ljudvågor, ljusvågor, elektrisk ström och kalvande glaciär*. Nötter, frukter och fält tycks alltså bland naturfenomenen ha varit viktiga utgångspunkter för strukturmetaforer, medan vattenflöden mera legat till grund för synen på processer.

Inom biologin möter oss också, fast i mindre utsträckning, nöt- och fruktmetaforen för struktur t ex i begreppet *cellkärna*. Även vattenflödesmetaforen används t ex i demografi - *befolkningsströmmar*. Men den populäraste processmetaforen är nog annars växtmetaforen, som används särskilt om ontogenetisk utveckling hos människan: *växa upp, bli vuxen, mogna*.

När det gäller psykologi har vi sett att vad som kanske bäst bör benämnas folkpsykologi i hög grad hämtar sin inspiration från liknelser och metaforer i naturen. Detta gäller inte bara djur (*en riktig räv*) och växter (*ett blåbär*) utan alla de områden vi undersökt (*jordbunden, stenhård, järnvilja, hjärta av guld, lägga näsan i blöt, eldsjäl, surmulen, vindflöjel, dimmig, solstråle*). Vi förstår tydligen oss själva genom att naturalisera våra

egenskaper, och vi åstadkommer därvid samtidigt att omvärlden blir mera antropomorf och mindre främmande. om vi går till modern psykologi av ickefolklig typ, verkar däremot inte naturmetaforerna spela någon större roll. Snarare finner vi metaforer, som är grundade på teknologiskt avancerade fenomen som telefonväxeln eller datorn. Kanske är det så, därför att psykologin tagit starka intryck av ett teknologiskt vetenskapsideal.

Inom samhällsvetenskaperna har naturmetaforer alltid spelat en stor roll och gör det fortfarande. Samhället har t ex setts som en organism med samhällskropp, som leds av ett huvud som förbinds med de olika kroppsdelarna av livsnerv. Under 30-talet utnyttjades denna metafor på nya sätt i Tyskland, och man utvidgade den genom att tala om blodsband, parasiter och ohyra, som samhällsorganismen måste befria sig ifrån genom att utveckla antikroppar. Men andra metaforer har också använts t ex inom ekonomin, där både växt- och vattenflödesmetaforen kommer till användning: *En marknad är fruktbar, man gödslar med pengar, ekonomin blomstrar, man skördar vinster. Pengar rör sig i strömmar och flöden*, vilket också i vissa fall gäller *befolkning*. Inom sociologin har vi *kärnfamiljen*.

Det politiska språket innehåller naturmetaforer, ofta byggda på folkpsykologi: *rävspel, politisk amöba, politisk kameleont*. Men det finns också metaforer med ursprung i växtriket: *gräsrotsdemokrati, gräsrötter, politisk undervegetation* och vatten- och vindmetaforer: *höger-, vänstervåg* samt *höger-, vänstervind*. Vi har även de nationella metaforerna av typ *den ryska björnen, den engelska bulldogen*.

Inom språkvetenskapen slutligen finns gott om naturmetaforer. Särskilt har trädet varit populärt som strukturmetafor i många skilda delar av lingvistik: *stamträdsteorin* (historisk lingvistik), *rot- och stammorfem* (inom morfologin), *träddiagram* med *grenar* och *löv* och *trädbeskärning* (inom transformationsgrammatik). Men även nöt- och fruktmetaforen förekommer: *kärnbetydelse, kärnsats*. Dessutom finns fältmetaforen: *semantiskt fält, metaforfält* och ljusmetaforen: *spektrum av begrepp*. Vad det gäller processer är vattenflödesmetaforen vanlig: *källhänvisning, talflöde, ordström, tala flytande* och *ljudvåg*.

G. *Slutord*

I denna uppsats har jag velat visa på några av de sätt vi genom att undersöka språket kan komma dolda antaganden om verkligheten och mera speciellt naturen på spåren. Efter en inledande diskussion av mångdimensionaliteten hos begreppet natur har jag försökt visa att metaforer och metaforfält kan ge insikter om det förhållningssätt, vi i vår kultur har gentemot naturen. Sammanfattningsvis kan konstateras att i stort sett alla områden i den av människan oberoende naturen har lånat sig till metaforer: djur, växter, jord, berg, mineraler, metaller, luft, vatten, eld, väderleksförhållanden, årstider, dygnets växling och himlakroppar. De typer av metaforer vi hittat faller i tre stora klasser: 1) Metaforer och liknelser som gäller mänskliga egenskaper (utseende, beteende och psykiska egenskaper), 2) Metaforer och liknelser som gäller struktur, och 3) Metaforer och liknelser som gäller process. Vid sidan om dessa finns ett antal metaforer av ganska heterogen karaktär. För

mänskliga egenskaper fintås metaforer ur alla de naturområden vi studerat, fastän de främst tycks hämtade ur djurriket, vilket kanske antyder en viss diskrepans mellan vårt sätt att behandla djuren och vår lätthet att tilldela dem psykiska egenskaper. När det gäller strukturmetaforer har vi sett att dessa främst hämtas ur växtriket och där centreras kring *trädet*, *nötter - frukter* och *fältet*. Vid sidan om dessa finns även ljuset med spektrum och strålning som strukturmetafor.

Slutligen har vi beträffande processer hittat metaforfält med inriktning på *växande*, *vattenflöde*, *brand*, *årstidsväxling*, *vind och storm* samt *ljusstrålning*.

Vi har konstaterat att metaforer är vanliga i alla slags språkbruk och att naturmetaforer särskilt av struktur-och processtyp tycks spela en viktig roll även i vetenskapligt språk och tänkande.

Not Jag skulle vilja tacka medlemmarna i Göteborgsdelen av forskningsprojektet Naturresurser i ett kulturellt perspektiv (Åsa Abelin, Anders Ericsson, Richard Hirsch) för stor hjälp med exempel. Ett stort tack går även till, Anders Hjort, Uno Svedin, Carl Wilhelm Welin och Gunilla Wetter.

LITTERATURREFERENSER

- Alving, Hasselberg (1963) *Svensk litteraturhistoria*
Stockholm, Svenska bokförlaget, Bonniers
- Black, M (1962) *Models and Metaphors*
Ithaca, New York, Cornell, University Press.
- Kosinski, I (1970) *Being There*
New York, Bantam Books.
- Oppenheimer, R (1956) "Analogy in Science", *The American Psychologist* 11 (1956), Washington DC
P 127-135
- Scheffler, I (1979) *Beyond the Letter*
London, Routledge, Kegan Paul Ltd